

**BUILDING A EUROPEAN UNDERSTANDING OF THE NATIONAL MINORITIES
RIGHTS - CONCEPTUALISATION ASPECTS**

Boryana Buzhashka

University of Library Science and Information Technology, Bulgaria, b.buzhashka@unibit.bg

Vanya Dobрева

University of Library Science and Information Technology, Bulgaria, v.dobрева@unibit.bg

Abstract: One of the remarkable achievements of the past 20th century was the European conceptualisation and refinement of the understanding of the protection of the rights of national minorities. Within the 20th century, the thesis of national minorities was not only born, but also underwent a kind of meaningful evolution. The analysis shows that, albeit tentatively, three stages of its development can be identified. The first stage is connected with the end of the First World War: then this question was raised with all seriousness and established in international law and political practice. The other has to do with the end of the Second World War: national minorities became the focus of public attention, new understandings of their rights and free way of life were a natural counterpoint to the anti-human fascist theories and practices of the previous period about the chosenness of one nation (Aryans) and the needlessness of other nations (Jews, Slavs, Gypsies, etc.). The last period reflects the historical events of the end of the 20th century - the problem of national minorities is actualized and becomes the center of public discussions. In fact, since the end of the twentieth century, the European understanding of the rights of national minorities has increasingly reflected the view that the preservation of minority rights means the protection of individual human/citizen rights and freedoms. In turn, individual human/citizen rights are primarily related to forms of identity, i.e. the consciousness of belonging - ethnic, linguistic, religious. Thus, the issue of the protection of national minorities, on the one hand, becomes part of the more general European concept of the preservation of individual human/citizen rights, but it also reflects the problem of types of identities, i.e. the principle of self-determination. This interpretation - it turns out - acts as a protective barrier against attempts by the state, within which national minorities objectively exist, to take repressive or restrictive measures against citizens of minority origin, affecting their identity and rights related to language, religion and culture. On the other hand, the European understanding of national minorities prevents attempts to discriminate on the grounds of race and origin. For the evolution of the European understanding of the rights of national minorities, the creation and historical development of individual human rights and minority institutions have been important. It is well known that immediately after the Second World War the first post-war continental organisation was established - the Council of Europe. Later, with the development of the European Union, the Council for Security and Cooperation in Europe (OSCE) and other organisations, the problem of the rights of national minorities was fully developed. At the Vienna Summit of the Heads of State and Government of the member states of the Council of Europe (8-9 October 1993), a decision is taken to draw up a Framework Convention for the Protection of National Minorities. Under the universal approach (that of the UN), the protection of minorities is built on individual rights. The CoE's attempts at some final solutions (e.g., the Additional Protocol on National Minorities and the European Charter for Regional and Minority Languages), based on the dominant collective nature of these rights, have not been successful at this stage. And this shows that this matter is delicate and it is essential to take into account a number of factors in its interpretation. As a concrete example of the realization of the European understanding of national minorities one can trace the environment in which the Bulgarian communities in the Balkans exist, the means through which they preserve their national identity and the approaches through which the common integration in the host country is realized.

Keywords: national minorities, rights, identity, language, ethnicity, religion, Bulgarian community, European understanding, Balkans

ИЗГРАЖДАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКОТО РАЗБИРАНЕ ЗА ПРАВАТА НА НАЦИОНАЛНИТЕ МАЛЦИНСТВА – АСПЕКТИ НА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯТА

Боряна Бужашка

Университет по библиотекознание и информационни технологии, България, b.buzhashka@unibit.bg

Ваня Добрева

Университет по библиотекознание и информационни технологии, България, v.dobрева@unibit.bg

Резюме: Едно от забележителните постижения на отминалия ХХ век е европейското осмисляне и усъвършенстване на разбирането за защита на правата на националните малцинства. В рамките на ХХ век тезата за националните малцинства не само се ражда, но и се подлага на своеобразна смислова еволюция. Анализът показва, че, макар и условно, могат да бъдат открити три етапа на нейното развитие. Първият е свързан с края на Първата световна война: тогава този въпрос се поставя с цялата сериозност и се утвърждава в международното право и политическата практика. Другият се свързва с края на Втората световна война: националните малцинства се превръщат в акцент на обществено внимание, новите разбирания за техните права и свободен начин на живот са естествен контрапункт на антихуманните фашистки теории и практики от предишния период за избраност на една нация (арийци) и ненужност на други нации (евреи, славяни, цигани и т.н.). Последният период отразява историческите събития от края на ХХ – проблемът за националните малцинства се актуализира и се превръща в център на обществени дискусии. Всъщност, от края на ХХ век европейското разбиране за правата на националните малцинства все по-определено отразява виждането, че съхраняването на правата на малцинствата означава защитата на индивидуалните права и свободи на човека / гражданина. На свой ред, индивидуалните права на човека/гражданина преди всичко са свързани с формите на идентичността, тоест със съзнанието за принадлежност – етническа, езикова, религиозна. Така темата за закрилата на националните малцинства, от една страна, става част от по-общата европейска концепция за запазване на индивидуалните права на човека/гражданин, но отразява и проблема за видовете идентичности, тоест принципа на самоопределението. Тази трактовка – оказва се - действа като защитна бариера срещу опитите държавата, в рамките на която обективно съществуват национални малцинства, да предприема репресивни или ограничителни мерки към гражданите от малцинствен произход, засягащи тяхната идентичност и права, свързани с език, религия и култура. От друга страна, европейското разбиране за национални малцинства предотвратява опитите за дискриминация върху основата на раса и произход. За еволюирането на европейското разбиране за правата на националните малцинства важно значение има създаването и историческото развитие на отделните институции по правата на човека и малцинствата. Известно е, че непосредствено след Втората световна война се създава първата следвоенна континентална организация - Съвета на Европа. По-късно, с развитието на Европейския съюз, на Съвещанието (Организацията) за сигурност и сътрудничество в Европа (О/ОССЕ) и на други организации проблемът за правата на националните малцинства получава свое пълноценно развитие. На Виенската среща на най-високо равнище на държавните и правителствените глави на страните-членки на Съвета на Европа (8-9 октомври 1993 г.) се приема решение за изработване на Рамкова конвенция за защита на националните малцинства. При универсалния подход (този на ООН) защитата на малцинствата се изгражда върху индивидуалните права. При европейския подход (този на СЕ, ЕС, ОССЕ и най-вече на Страсбург), защитата на малцинствата се базира върху индивидуалните и възможностите за колективни права. Опитът на СЕ за някои крайни решения (например, Допълнителния протокол за националните малцинства и Европейската харта за регионалните и малцинствени езици), основани на доминиращ колективен характер на тези права, на настоящия етап няма успех. А това показва, че тази материя е деликатна и от съществено значение е да се отчитат редица фактори при нейната интерпретация. Като конкретен пример за действието на европейското разбиране за националните малцинства може да бъде проследен средата, в която съществуват българските общности на Балканите, способите, чрез които те съхраняват своята национална идентичност и подходите, чрез които се реализира общата интеграция в държавата-приемник.

Ключови думи: националните малцинства, права, идентичност, език, етнос, религия, българска общност, европейско разбиране, Балкани

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Едно от забележителните постижения на отминалия ХХ век е европейското разбиране за защита на правата на националните малцинства. Както е известно обаче, въпросите за националните малцинства попадат в

общественото внимание по-рано, когато големи групи от население се дескриминират по принципа „национална принадлежност“. Показателни са примерите с непризнаване от страна на завоевателите на правата на националните общности (православни и славяни) на територията на Османската империя, например българи, сърби, назовавани „рая“ (роби).. В исторически план XIX век в Европа е нациогенериращ – интензифицират се не само национално-идентификационните процеси, но и се раждат новите национални европейски държави (Тодоров, 2023).

През XX век въпросът за националните малцинства се оказва в центъра на обществените дискусии, като през десетилетията търпи и своеобразна смислова еволюция. Анализът показва, че, макар и условно, могат да бъдат открити три етапа в развитието на темата „национални малцинства“.

Първият период е свързан с края на Първата световна война, когато проблемът за националните малцинства се поставя във фокуса на обществени дискусии и се утвърждава в международното право. Този процес обаче се развива повече на теоретично ниво, но не се отразява в политическата практика.

Следващият период се отнася за времето след края на Втората световна война: темата за националните малцинства се утвърждава посредством преосмисляне на въпросите за правото и свободния начин на живот на народите. Поставянето на въпросите за правата на националните малцинства в този период е напълно естествено като контрапункт на антихуманните фашистки теории и практики, издигащи тезата за избраността на една нация (арийци) и ненужността на други нации (евреи, славяни, цигани и т.н.).

Последният период обхваща историческите събития от края на XX. Проблемът за националните малцинства се актуализира и се превръща в център на обществени дискусии.

2. ОСНОВА НА ЕВРОПЕЙСКОТО РАЗБИРАНЕ ЗА ПРАВАТА НА НАЦИОНАЛНИТЕ МАЛЦИНСТВА

В теоретичен аспект въпросите за правата на националните малцинства се признават като съществени и важни. В същото време обаче липсва яснота какво точно следва да се разбира под „национално малцинство“. В глобален план, например, при дефиниране на понятието „национално малцинство“ се отчита преди всичко историческият разпад на колониалната система от втората половина на XX век, с новата водеща роля на националните малцинства, носители и проводници на модерна националнообразна политика. Факт е обаче, че тези обстоятелства не се отнасят до Европа, където през втората половина на XX век активни фактори са националните държави, по-голямата част от тях унитарни по характер. Така че определянето на категорията „национално малцинство“ е съобразено с историческите реалности и подлежи на различни трактовки в глобален контекст. (Горшков, <https://www.academia.edu>)

С развитието на Европейския съюз (Аврейски, 2021) започва и опитът да се постигне консенсус в употребата на понятието „национално малцинство“, което да отразява същината на националногенериращите процеси на континента. На 4 ноември 1950 г. в Рим е приета „Европейска конвенция по правата на човека в нейните пет протокола“, която подлежи на периодична актуализация. Цел на този документ е да бъдат защитени правата и основните свободи на европейските граждани. Що се отнася до понятието „национални малцинства“, Конвенцията третира този въпрос в общия контекст на правата на европейските граждани, като в чл. 14 – Забрана за дискриминация - се посочва: „Упражняването на правата и свободите, изложени в тази Конвенция, следва да бъде осигурено без всякаква дискриминация, основана на пол, раса, цвят на кожата, език, религия, политически и други убеждения, национален или социален произход, принадлежност към национално малцинство, имущество, рождение или друг някакъв признак.“ (ЕКПЧ, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bul). Следователно, опитът на ЕС от XX век определя възловото положение на проблематика за дискриминацията по национален принцип в трактовката на националните малцинства.

От края на XX век европейската дефиниция за националните малцинства разширява смисловите си характеристики с допълнението, че под права на малцинствата се разбира защита на индивидуалните права и свободи на човека/гражданина. (Дайк, ван П. и Г.Й.Х. ван Хууф, 2000, с. 606)

На свой ред, индивидуалните права на човека/гражданина преди всичко се свързват с формите на идентичността, т.е. отразяват съзнанието за принадлежност – етническа, езикова, религиозна. (Делчев, 2019). Така темата за националните малцинства започва да се интерпретира като съставна част от по-общата европейска концепция за запазване на индивидуалните права на човека/гражданин, свързва се с проблема за видовете идентичности, т.е. с принципите и процесите на самоопределение. Тази трактовка – оказва се - действа като защитна бариера срещу опитите на държави, в рамките на които обективно съществуват национални малцинства, да предприемат репресивни или ограничителни мерки към граждани от малцинствен произход, засягащи тяхната идентичност и права, свързани с език, религия и култура. (Фробайн, 1994, с.12-13)

За еволюирането на европейското разбиране (Аврейски, 2019а) за правата на националните малцинства важно значение има създаването и историческото развитие на отделните институции по правата на човека и малцинствата. Известно е, че непосредствено след Втората световна война се създава първата следвоенна континентална организация - Съвета на Европа. По-късно, с развитието на Европейския съюз, на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (О/ОССЕ) и на други организации проблемът за правата на националните малцинства получава своето пълноценно осмисляне.

3. ЕВРОПЕЙСКАТА ХАРТА ЗА РЕГИОНАЛНИ И МАЛЦИНСТВЕНИ ЕЗИЦИ.

В търсене на пътища за уреждане на закрилата на специфичните права на малцинствата, на 5.XI.1992 г. в Страсбург ЕС приема Европейската харта за регионални и малцинствени езици (ЕХРМЕ, <https://rm.coe.int/16806d3643>). Чрез тази харта европейските политически институции и правителства са призовани да поемат активен ангажимент в поощряването и защитата на европейското езиково многообразие, без това да накърнява по никакъв начин употребата на официалния за всяка държава език. Езиковото и културното многообразие е фундаментален принцип от развитието на континента Европа, по-специално на ЕС. Неговото поддържане и развитие е задължение на мнозинството и с това е даден отговор на активно употребяваната в политическото пространство на редица държави „държавен (официален) или малцинствен език“.

Хартата за регионални и малцинствени езици не се противопоставя на значимостта на официалния за отделната държава език, нито пледира за равнопоставеност на официалния с малцинствения (регионален) език. Настояването е по линия на обективната преценка за наличието на език извън официалния и гарантиране на неговото оцеляване и развитие. Така например, българският език като регионален или малцинствен е обявен в пет държави – Русия, Румъния, Словакия, Сърбия, Унгария и Украйна.

В Хартата е направен опит да се определят два ключови термина – регионален/малцинствен език в контекста на езиковото многообразие. Развитието и запазването на европейското езиково богатство се огражда с редица мерки в сферата на образованието, чрез практически действия в съдебната система, в медиите, в провеждане на културни дейности и разкриване на културни институции - библиотеки, музеи, архиви, научно-изследователски центрове, в подкрепата на културни дейности и инициативи. Успоредно с това се формулират задълженията, които държавите трябва да спазват. Преди всичко материалните и финансовите ангажименти на държавите за изпълнение на предписаните мероприятия, както сключването на двустранни и многостранни договори, с които да се подпомогне контактът между лицата, ползващи един и същ език в съответните държави (ЕХРМЕ, <https://rm.coe.int/16806d3643>). На Балканите Конвенцията е подписана от Румъния, Сърбия, Гърция, Албания, Северна Македония, Турция, но не и от България.

Все пак държавите имат правото при подписване или ратифициране на Хартата да изразят резерви, както и по тяхна преценка във всеки един момент да денонсират принадлежността си към Хартата. Тук трябва да се отбележи, че опитът на ЕС за някои крайни решения (Допълнителният протокол за националните малцинства и Европейската харта за регионалните и малцинствени езици), основани на доминиращ колективен характер на тези права, засега няма успех. Това показва, че материята е деликатна и политически обременена. Защитата на малцинствата е изключително сложно съчетание от индивидуални и колективни права. Отчитайки печалния исторически опит, очевидно всяка държава суверенно трябва да решава спора за един или друг характер на тези права. Така че държавите в Европа трябва да притежават свободата на избор, а не насилствено да им се налагат отделни дефиниции и политики по отношение на малцинствата.

4. ПОДХОДИ ПРИ ТЪЛКУВАНИЕТО НА ПОНЯТИЕТО „НАЦИОНАЛНО МАЛЦИНСТВО“

Отново ще отбележим различния смисъл при тълкуването на понятието „национално малцинство“. Както посочихме малко по-горе, в Европа тази дефиниция е дискуссионна (Гюдуров, 2020). Една от причините е, че тук не се е утвърдило единно виждане за категорията „нация“. В хода на историческия процес са се оформили най-общо две тълкувания – политическо и етнокултурно.

Там, където националното съзнание се формира върху основата на съобщност по обикаване и месторождение и се развива успоредно с поставянето и решаването на политически въпроси: обединение на нацията в собствена държава, понятието *нация* подлежи на политическа интерпретация. Нацията се оформя като политическа имагинация, като на едно друго равнище разбирането за „националност“ се отъждествява с разбирането на „граждански“. В теоретичен план „граждански“ като наложило се през Просвеждението название на „третото съсловие“, в условията на политическата нация, поема и тези смислови аспекти. От такъв тип е развитието на нацията – политически единен организъм - в Германия, Италия, Сърбия, България и др.

Във втория случай, разгръналите се процеси на национално самосъзнание се обвързват с общност на произхода и на културата като основа за бъдеща национална държава. Например, според националното законодателство на Румъния, Северна Македония, Албания понятието „нация“ се отъждествява най-вече с общност на езиково и културно (етнокултурната) равнище, а не толкова с принципа на месторождение. За малцинство тук се приема всеки, който се различава от основното население по показателите език и култура. Следователно, тук разбирането за „нация“ е за езиково-културно обединение – „етнонация“.

В по-голямата част от държавите, в които е утвърдена представата за „политическа нация“, терминът „национално малцинство“ не намира основание в законодателството. Въпреки това, принципът за етнонационалност имплицитно е формулиран в конституциите.

Общото международно право не дава точни критерии за обема на правата на лицата, принадлежащи към различни малцинства. Затова този обем би трябвало цялостно да се определя от националното законодателство. Въпросът за правата на лицата, принадлежащи към малцинствата, е на първо място въпрос на човешките права. Това е необходимата основа. На сегашния етап липсва легално (с юридическа сила) определение на понятието „малцинство“. В чл.27 на Международния пакт за граждански и политически права понятията „малцинство“ и „група“ се употребяват като синоними. Международното право не прави ясна разлика между националните и другите видове малцинства. Очевидно съдържанието на понятието „национално малцинство“ е най-обемно в сравнение на други видове национални понятия – етническо, културно, езиково, религиозно (Каменова, Цв., Е. Друмева, И. Илиева, 2003, с.42)

В настоящия европейски правен контекст под „национални малцинства“ се е оформило виждането преди всичко за общности, създадени от превратности в европейската история (при прекрояване на границите след военни конфликти). В обема на понятието не се включват „новите малцинства“- работници-мигранти и бежанци, евреите, циганите и др. Счита се също, че лансираната в научни и политически среди концепция за гражданството не предлага цялостно решение на проблема на малцинствата.

Например, въпросите за малцинствата подлежат на по-различна историко-политическа оценка на Балканите в сравнение с държавите от Централна или Северна Европа. На Балканите всеки опит да се хиперболизира малцинствената проблематика крие опасността да бъде използвана като претекст за териториални претенции. Но в Централна и особено в Северна Европа поставянето на въпросите за малцинствените права, дори и в подчертано претенциозни форми, няма да предизвика негативни реакции. Причината е, че тук тези въпроси не отразяват минали конфликти и противопоставяния. Различията на историческия опит между отделните европейски територии (Каменова, 2021) са основание редица автори и политици да определят проблематиката за правата на малцинствата като „кутия на Пандора“ (Гарабедян, 2002, с.64).

Следователно, европейските правни стандарти следва да са по-общи и да дават определена свобода на държавите при тяхното осъществяване. Предоставянето на колективни права на която и да е малцинствена общност може да има сериозни политически последици, а именно културно, административно, политическо обособяване. Подобно обособяване би било в пълно противоречие с естествените предели на политиката за защита на малцинствата .

5. АСПЕКТИ НА РАМКОВАТА КОНВЕНЦИЯ ЗА ЗАЩИТА НА НАЦИОНАЛНИТЕ МАЛЦИНСТВА

През 90-те години на XX век Съветът на министрите на Европа подновява настоятелните си опити да подтикне Парламентарната асамблея към активни действия по изработването на Допълнителен протокол към Европейската конвенция по правата на човека. На Виенската среща на най-високо равнище на държавните и правителствените глави на страните-членки на Съвета на Европа (8-9 октомври 1993 г.) се приема решение за изработване на Рамкова конвенция за защита на националните малцинства (РК, <https://bcnl.org/legislation/ramkova-konventsiya-za-zaschita-na-natsionalnite-maltsinstva.html>).

Като цяло Рамковата конвенция за защита на националните малцинства (РК) възприема универсалния хуманитарен подход за защита на малцинствата, т.е. опира се на регламентиране на индивидуалните права и свободи. Тя не предполага признаването на колективни права.

РК е първият многостранен договор, осигуряващ принципна юридическа защита на националните малцинства. Конвенцията дава голяма степен на свобода на държавите при осъществяване целите на договора, включително сами да тълкуват термина „национално малцинство“. Конвенцията не задължава отделните страни да признават колективни права. Нейните разпоредби, дори след евентуална ратификация, нямат пряко действие. Държавите – страни по РК, осъществяват принципите ѝ чрез националното законодателство и подходяща правителствена политика като се ръководят от духа и целите на конвенцията.

Контролният механизъм по изпълнение на РК е по-лек и либерален в сравнение с този на Европейската конвенция за защита на правата на човека. Периодично отделните държави информират за предприетите мерки по изпълнение на конвенцията.

РК допуска формулирането на резерви, но те трябва да са съвместими с обекта и целите на договора. Могат да се правят и едностранни декларации заявления за тълкуване на отделни членове, за тяхната важност, назначение и т.н. Следва да се има предвид, че в международното право резервата не е аномалия, а нормална възможност, чрез която държавата желае да изключи или измени юридическото действие на определени разпоредби на договора към себе си. Каква е позицията на България.

България ратифицира Конвенцията през 1999 г, но изработва и резерви към нея.6,8

В РК се съдържат особено приемливи и някои проблемни за България разпоредби :а/ особено приемливи Основната цел на РК – защитата на националните малцинства се постига в определените рамки като се защита териториалната цялост и националния суверенитет на държавите, без накърняване на мерките, по общата интеграционна политика, в рамките на своите правни система. Не се допуска каквато и да е дейност или извършване на каквато и да е акт „, противоречащ на основните принципи на международното право и в частност на суверенното равенство, териториалната цялост и политическата независимост на държавите“. Конвенцията има препоръчителен характер.

б/ неприемливите разпоредби за България в Конвенцията са :

- В правното пространство на България няма национални малцинства. Предметът на РК поначало се различава с българската действителност. В тесен юридически смисъл проблемът с националните малцинства не стои пред България.

- На няколко места в РК се говори за „ малцинствен език“, който също е чуждо тяло в българската правна система , в която има място за „ майчин език“.

- В чл. 7 и 8 има разпоредби за право на сдружаване, което би могло да доведе до образуване на политически организации на етническа или религиозна основа. Това противоречи на вътрешното ни законодателство, включително на Конституцията.

- чл.10 ал.2 предвижда правна възможност за употреба на малцинствен език в отношенията с административните власти.

- чл.11,ал.3 предвижда възможността за поставяне на традиционни местни названия, топографски наименования, наименования на населени места и улици на малцинствен език.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Самата Рамкова конвенция за защита на националните малцинства е завършек в трудния път на Европа да намери приемлива рамка за регулиране на сложния механизъм на малцинствения проблем. Тя в най- пълна степен отразява спецификата на европейската доктрина по разглежданата материя. В същото време Рамковата конвенция се превърна в своеобразен лакмус за политиката на отделните европейски държави към техните малцинства, в разбирането им за ролята и характера на „ националната държава" и “ етнокултурната нация“ и сблъскването на различни политически философии и практики. Отличителна нейна характеристика е утвърждаването на равнопоставеност при ползването на индивидуални и на колективни права на лицата от националните малцинства.

БЛАГОДАРНОСТИ

Специални благодарности към Фонд „Научни изследвания“ към МОН, Бйългария, за подкрепата на изследователските дейности по проект „Българите на Балканите отвъд границата след 1878 г. Кодът на оцеляването, договор № **КР-06-PN70/3** от 3.12.2022.

БЕЛЕЖКИ

Аврейски, Н. (2019а). История на европейската идея. София: За буквите - О писменехъ

Аврейски, Н. (2021) Международна закрила на световното културно и природно наследство. София : За буквите - О писменехъ.

Гарабедян, А. (2003). Идентичност и етнически конфликти на Балканите.// Националната идентичност в диалога между културите. София:Леге-Артис.

Гюдуров, Д.. (2020) България. Мюсюлманското малцинство и турската пропаганда. София: Изд. Нов български университет.

Дайк, ван, П. . & Г.Й.Х. ван Хууф (2000). Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи – теория и практика. София: Фондация Български адвокати за правата на човека.

Делчев, К. (2019) Духът на Европа. София: Изток-Запад.

Европейска конвенция за правата на човека (ЕКПЧ): https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bul

Европейска харта за регионалните или малцинствените езици (ЕХРМЕ) // <https://rm.coe.int/16806d3643>

Каменова, Д. (2021) Медиация и невербална комуникация.София: Книгоиздателска къща Труд.

- Каменова, Цв., Е. Друмева, & И. Илиева. (2003) Европейско и национално антидискриминационно правно регулиране. Учебно помагало. София: АПОИ,БАН
- Рамкова конвенция за защита на националните малцинства (РК)// <https://bcnl.org/legislation/ramkova-konventsiya-za-zaschita-na-natsionalnite-maltsinstva.html> .
- Тодоров, Ц. (2023) Ние и другите.Френската мисъл за човешкото многообразие. София: Изток-Запад